

of their inhabitants.

Key words: Kharkiv and Poltava provinces, reforms, urban population, ethnic groups, trading, industry, commerce.

Віталій Радзієвський

(Київ)

ПРО ДУХОВНІ ВИТОКИ КУЛЬТУРИ І СУБКУЛЬТУР РУСІ-УКРАЇНИ

Осмислення духовності Середньовіччя, зокрема духовності, – важливе питання культури. Культурологія як комплексна наука потребує теоретичного вдосконалення, зокрема внутрішнього структурування. Її окремі складові (питання релігії і права в зв'язку з культурологією тощо) можуть бути доповнені новими напрямками.

Ключові слова: історія, культурологія, культура, ритуальність, релігія, духовність, право, середні віки, Русь.

Починаючи з X ст. християнство у східних слов'ян традиційно «розглядалось як національна релігія» [17, с.86]. У цілому, це правильно. Християнство дійсно з часів святого князя Володимира Великого стало традиційною, народною, усталеною релігією наших пращурів. Не будимо сперечатись як краще їх називати – русичами, росами, праукраїнцями, представниками давньоруської народності чи етносу тощо. Суть у тому, що східні слов'яни вже більше тисячі років як є охрещеними. Щоправда, ця, здавалось би незаперечна істина, неодноразово піддавалась сумніву різними заангажованими дослідниками. Скільки у радянські часи писали про двоєвір'я та синкретизм (але саме у СРСР і панували ці явища з еклектичною сумішшю християнства, марксизму, нігілізму і т.д.), скільки сумнівних наукоподібних концепій пропонують недоброзичливці, скільки трансформованих та міфологізованих вигадок ще буде запропоновано для спокуси, за можливості, і найбільш вірних для науки і правди людей.

У радянській науці при дослідженні Русі до 50-х рр. акцентували на двоєвір'ї і зовнішньому сприйнятті християнства (М. Нікольський, Б. Греков та ін.). Це було «заплутане питання» [5, с.379]. Питання релігії на Русі по-іншому розглядають після II Світової війни (П. Толочко, С. Аверинцев і т.д.). Заідеологізована радянська «історична» бюрократія, як і у цілому чиновництво від гуманітарних наук недолюбували наше славне минуле і особливо не хотіли сприймати провідну роль у ньому християнства. Для

радянської ідеологічної машини треба було дискредитувати, паплюжити та нищити наше велике минуле для підкреслення доречності вигадок про щасливе майбутнє, з омріяним світлим «післязавтра», захмарним земним раєм та комунізмом, який постійно «проглядається» десь «за горизонтом» (згадайте поширений у СРСР вислів – «за горизонтом виден комунізм»). Навіть у дорадянські, царські часи чимало було недоброзичливців та авантюристів. Можна згадати не лише фальшивий «Лист Івана Смери до великого князя Володимира святого», який у ХІХ ст., подібно до Велесової книги ХХ ст., викликав неабияке захоплення. Велесова книга, як і твір псевдо-Смери, має філологічні та речові хиби, проте для криміналістичної експертизи та історичної аномієлогії є проблема – обидва «шедеври» безслідно зникли. Подібний шахрайський прийом має популярність серед фальсифікаторів. Перший «власник» Велесової книги – Олександр Сулакадзев відомий багатьма й іншими давньоруськими «пам'ятками». Це, зокрема, «Гімн Баяна», «Відповіді новгородських жреців», «Таємне вчення із Ал-Корана на Найдавнішій арабській мові, доволі рідке – 601 року» (старше навіть самого Корану!). Чи багато ми знаємо у дорадянські часи палких патріотів?

Селективний підхід до нашого минулого дає підстави казати деяким про нашу державу як про країну з непередбачуваним минулим та про наш народ як про народ з незрозумілим походженням та невизначеними витоками. Чим була Русь до Хрещення? Децентралізованою територією з роз'єднаними племенами та родами у яких панували жорстокі та дикунські звичаї. Навіть ще у 980 р. при спробі об'єднати країну та створити спільний поганський пантеон князь Володимир побачив повне різноманіття та не зміг навіть розгледіти якихось «рідних» богів, а тому і запропонував відому шістку. Причому із цих 6-ти богів, 4 богів-бесів відносять до іранського впливу, а Стрібог (4-ий у пантеоні) — бог війни, бог-руйнівник, справжній чорт. Про цей пантеон 980 г. Б. Рибаків казав: «тільки одне жіноче божество — Макошь, і воно поставлено на самому останньому місці, після священної собаки Симаргла» [16, с.357]. Священий пес був важливіше жінки-богині.

Мав рацію академік Д.С. Лихачов, коли писав, що: «З хрещення Русі взагалі можна починати історію російської культури. Як і української, і білоруської» [9, с.52]. Д. Лихачов виокремлював особливу категорію явищ культурного впливу – трансплантацію, за якою пам'ятки пересаджуються на новий ґрунт, отримуючи в іншому контексті нове життя. Деякі дослідники трактують культуру хрестителів і хрещених як культуру донора і реципієнта, а руське пристосування – як фактор прогресу, росту: грецька культура до руської мала позитивну комплементарність, як потім російська – до багатьох інших. Згадаємо швидко поширення вітчизняної агіографії та повчань. Прикладом

«переробленого» житія є апокрифи про святого Миколу Чудотворця: до житія додали на Русі 4 розповіді про діяльність святого серед русичів, 2 події з яких відбувались у стольному граді Києві. Святий четвертого століття ніби з'являється і допомагає давнім русичам. Були й інші апокрифи, зокрема про «Діяння апостолів» (XI ст.), «Ходіння Богородиці по муках» (XII ст.), «Відкровення Мефодія Патарського» тощо. Апокрифами користувались Кирило Туровський – «Євангелієм Іакова», Климент Смолятич – «Питаннями Івана Богослова» та ін. На базі запозиченої, перекладної літератури розвивається своя, оригінальна. Вже у 996 р. запроваджено Церковний статут, а результати остаточного охрещення Русі постають у XI ст.: виникає нова культурна доба. У 996 р. Володимир Великий побудував церкву Преображення у Василеві [20, с.70] і там варили до «300 проварь меду. Й сзываете... по всем градом, и люди многы, а раздая убогимъ 300 гривень. Праздновавъ князь днии 8». У 997 р. на святкування Успіння Богородиці князь запросив «бещисленное множество народа» та влаштовував бенкети щотижня [20, с.100]. Отже, бачимо доброзичливість, милість, милосердіє, жебраколюбіє, щедрість, щирість, благочестя та побожність рівноапостольного князя.

У радянські часи писали, що у Київській Русі було майже 300 монастирів, але, лише у Київському князівстві було до 50 своїх монастирів, а на Русь були скеровані і надлишки іноземного клерикального населення. Імена святих Бориса і Гліба, Ольги та Володимира, Антонія й Никона і Феодосія стали знаковими на Русі; з часом шанувались на Русі й регіональні, місцеві святі (так, у Чернігові Ігор Ольгович і митрополит Костянтин, пізніше князь Михайло та інші). Доволі своєрідним у сенсі тлумачення є подія, коли у 1044 р. «хрестиша кости» Ярополка і Олега. Знакове «охрещення» князів, з одного боку, знаменувало, що нова «Русь з'єднувалась з язичницькою... християнізувалась вся її історія» [15, с.81], а з іншого – є підстави думати що Ярополк вже був охрещеним і цей акт був актом вибачення Ярослава за чужі (у т.ч. батьківські) гріхи та тимчасову перемогу у окремі роки X ст. язичницької (поганської) темряви. У той час були язичницькі переслідування православних, доходило навіть до вбивств християн. Відомі християнські сповідники, мученики (у першу чергу Федір і його маленький син Іоанн, які були вбиті поганами-язичниками у 983 г.) і т.д. Постає мова про неодноразове хрещення Русі (згадаємо думки В.Татищева). Великий князь, за словами сучасників каган і василевс, Ярослав Мудрий з часом стає святим, а ім'я його святого покровителя – Георгія – стає на Русі дуже популярним. У 1051 р., побудувавши церкву Георгія, митрополит повелів святкувати його пам'ять 26.11. Ярослав достойно продовжив справу свого великого батька, на таке далеко не всі були спроможні. Славетний каган і василевс

Володимир Великий здійснив глобальну християнізацію Русі. Це була остання і остаточна фаза її хрещення. За василевса, а, по суті, за царя Ярослава Мудрого Русь вже стає святою Руссю.

Церковність і святість просуваються у щоденне життя населення і швидко «ключові моменти розвитку людини були взяті під контроль духівництвом» [7, с.25]. У суспільстві постала суттєва регуляція відносин, відображена у статутах (запозиченому Студитському статуті, статутах Володимира, Ярослава тощо), правдах (Ярослава, Ярославичів тощо), формувалось правове поле. Так, наприклад, християнські норми ст. 38–50 Статуту (своєрідного Цивільного кодексу) Ярослава. Правда Ярослава, яка, імовірно, постала 8 жовтня, стала нашою першою Конституцією. З 1051 р. постає у літописах відома Києво-Печерська святиня, – через тисячоліття, після відвідин цих місць апостолом Андрієм. Проповідь християнських місіонерів на землях України-Руси здійснювалась з I ст. н.е. Не слід ігнорувати й «інфлюацію елементів християнської релігії на терени України ще на початку I тисячоліття» [15, с.28], про слов'ян-християн згадує й Ібн-Фадлан. Чи був ап. Андрій Первозванний першим хрестителем наших далеких предків? Імовірно так, адже процес християнізації мав різні фази, етапи, стадії, хоча цей прогрес можна розглядати як цілісний процес. Професор В.Ю. Король чимало уваги приділяє православній вірі, пише про апостола Андрія Первозванного, як апостол плив по Дніпру шляхом відомим грекам ще у I тис. до н.е. Потім апостол Андрій пророкував виникнення Києва. Щодо цього є і археологічні свідчення (різні знахідки, монети часів імператорів Августа, Трояна, Марка Аврелія тощо), відомі десятки літературних даних. Так, імператор Візантії Михайло VII Дука писав онуку святого князя Володимира, князю Всеволоду, що «одни и те же самовидцы Божественного таинства провозгласили слово Евангелия и в Византии, и на Руси» [11, с.5-6.]. Андрієве хрещення стало першою фазою християнізації Русі, ця фазовість оспівана у літописах, літературних та фольклорних джерелах. Недарма і день зимового Андрія став улюбленим народним святом. Першозваність і певна винятковість (навіть особливість) місії першого апостола Христа і засновника церкви Христової на наших територіях поширювалась і до деякої міри екстраполювалась й на особливості слов'янської землі та на Богообраність самих слов'ян. І. Данилевський зазначав, що у 30-х рр. XI ст. або ще раніше формуються уявлення про Київ як про другий Царград (порівняємо храми святої Софії, архітектурні, образотворчі та культурні особливості, ідейні концепції), як новий Єрусалим [6, с.365–390]. Проте, передумови до цього склались не одне десятиріччя, а, можливо, і не одне сторіччя. Наприкінці X ст. Русь освячується, а Київ став «всех град славне» з прибуттям мощей

папи Климента, учня його Сифа та «поима сосуди церковья и иконы на благословенне себе» і «у XI–XII ст. склалась нерозривна суміш уявлень, котрі... стали основою для становлення різних ідейних конструктів (наприклад, Москва – Третій Рим)» [7, с.29]. Мас рацію А. Карташев, що «за период 25-ти летного княжения Владимира после крещения киевлян христианство была занесено во все концы русской земли» [10, с.149]. Треба зазначити, що хрещення Києва як міста і хрещення Русі як величезної території (дозволимо зазначити, навіть як давньоруської та першої у Східній і Центральній Європі специфічної автохтонної імперії) – це не тотожні речі. Київські землі на відміну від околиць Київського каганату освячувались багаторазово (від апостола Андрія до рівноапостольного Володимира десь до десяти разів). Київ вже був святим містом, коли околиці величезного, найбільшого у тогочасній Європі царства-каганату лише християнізувались [14].

Чи був засновник Києва, Кий, та його браття Щек і Хорив та сестра Либідь черговими хрестителями наших далеких предків? Засновник Києва, князь Кий був на службі у святого імператора Юстиніана I Великого. Як близький до святого, засновник Києва Кий прийняв християнство (ця думка є і у М. Брайчевського). Як відомо, за народним афоризмом (переробленим з фрази Псалтиря) – з ким поведешся, у того і набирешся – у святого імператора Юстиніана Кий міг не лише прийняти православну віру, але і сприяти її поширенню, зокрема розповсюдженню християнства серед слов'ян. Чи були князь Аскольд у хрещені Микола, княгиня Ольга у хрещені Олена та ін. черговими хрестителями наших далеких предків? Безперечно були, проте роль і значення їх хрещень були далеко не однаковими. Це різні фази одного процесу. Князь Аскольд, коли утретє пішов походом на Візантію, буцімто, осліп, але під час прийняття «хрещення у храмі Святої Софії прозрів. Це сталося на очах його воїнів, які після цього теж прийняли хрещення. Згодом Аскольд за допомогою візантійського духовенства нібито здійснив хрещення киян у Дніпрі. Було створено першу єпархію. Припускається, що... виявив значну активність патріарх Візантії Фотій» [12, с.37]. Після патріарха Візантії Фотія, наступне «хрещення Русі здійснив патріарх Ігнатій, який і прислав сюди грецького архієпископа Михаїла. Приїзд архієпископа, а не єпископа свідчить проте, що на Русі була основа для створення християнських єпископств, які підпорядковувалися архієпископу» [12, с.37]. Доречно казати не лише про «князівські» хрещення, але й про патріарші (Фотія, його наступника Ігнатія і т.д.), адже у процесі навернення до християнства святіші патріархи відігравали подекуди не менше значення, ніж керівники певних державних та суспільних утворень. Без архієреїв важко уявити хрещення окремих

народів, зокрема росів.

Можемо небезпідставно нагадати, що навіть князь Олег Вещий був хрещеним як Димитро. Не тільки княгиня Ольга, а, імовірно, й князь Ігор, був доволі благочестивим християнином [14]. Є, зокрема, версія, що сама смерть князя Ігоря (945) «могла бути спричинена його наверненням до християнства» [1, с.17]. Доцільно припустити, що князь Ігор міг стати мучеником. Щоправда, узнати його християнське ім'я нам навряд чи можливо. Гіпотетично він міг бути, наприклад, у хрещені Костянтином, Іваном або Андрієм через знаковість цих осіб в історії східного (у т.ч. проторуського) християнства.

У X-XI ст. склались християнські династії. Наприклад, ігумен Варлаам був сином тисяцького і воєводи Яна Вишатича (1016-1106), його батько – Вишатич також тисяцький і воєвода – прославився під час походу 1043 г. на греків, а дід – Остромир-Йосиф – замовив у 1056-1057 г.г. написання Остромирового Євангелія (або краще Йосипова Євангелія). Знаковим є і те, що Михайлівський Золотоверхий собор мав свого столітнього попередника. Про це писав А.Муравйов: «Еще первый митрополит Киевский Михаил в конце X ст. поселил монахов на горе... построил там деревянную церковь, в честь своего Ангела... Внук великого Ярослава Святополк Изяславович... построил во имя своего Ангела чудесную каменную церковь на месте деревянной...» [11, с.14-15]. Поселення ченців на горі наприкінці I тис. свідчить про поширення християнства (гора була поза тогочасним Києвом і у тільки наверненій Русі було б небезпечно залишати напризволяще невеликий осередок ченців). Розвиток церковної інфраструктури, православного світосприйняття та суспільних відносин засвідчують стрімку клірикалізацію (у т.ч. чернечизацію) [14]. Київського царства часів святих Володимира Великого та Ярослава Мудрого. При цьому, за О. Моцею, А. Поппе, Г. Подскольським християнізацію здійснювали місцеві, тобто руські, ченці. Руські ченці навчали Русь, а не грецькі, хоча у царстві були і не лише руські церковники; особливо на верхніх щаблях влади було багато греків. Інтернаціональний характер кліру і Руської церкви, у якій були греки, половці, вихідці з різних східних країн та діти різних народів не заперечував її «руськість». Давньоруська церква була глибоко народною, слов'янською, місцевою, навіть національною (якщо це можна сказати відносно представників давньоруської народності) [22]. «Церковний люд» сягав до 50 тис. осіб (не менше 15000 ченців, від 10000 священників, стільки ж дияконів, пономарів, келарів та ін. «церковнослужителів» (порівн.: ст. 20, 45, 46 Статуту Ярослава). У «Повчанні» Луки Жидяти (+ 1059) зазначається: «чтите от всего сердца иерея Божиа... и слуги церковныя» [15, с.118]. Співставлення єпископів – Христу, а пресвітерів – апостолам є в «Ізборнику» 1076 р. У

1058 р. Феодосій Печерський відкрив паломницький будинок, а у 1060–70-х рр. Феодосій почав запроваджувати Студитський статут. «Протягом XI–XIII ст... християнство змогло пустити найміцніше коріння, яке тільки було можливе – коріння в побутову сферу» [7, с. 25]. З 1059 р. поширюється та набуває масовості хрестоцілування. За Київським літописом (1168), «целоваша новгородци хрест к Ростиславу» [15, с.265]. У 1173 р. літопис подає надзвичайне диво у Новгороді: Богородиця плакала на іконах, бо «неверьствование... крест честный к ним целовавши преступати» [15, с.266]. У 1115 р. (100 р. після «убьени Бориса») [7, с.180]) на перенесення мощей Бориса і Гліба прибули Володимир Мономах, Давид та Олег Святославичі. Освятивши церкву, Олег Святославич учинив освячену трапезу (благословений бенкет): «и накормиша убогья и страньяныя по 3 дни».

Битви русичів також часто освячувались: попереду їхали священики з хрестами і молились. За Володимира Мономаха у 1111 р. воїнство співало «тропарі, кондаки Хреста честнаго и канун Богородици», а у новгородському ополченні в 1142 р. бачимо дякона та ігумена. Архієпископ Новгородський (з 1165 р.) Ілля очолював «раду господ» Новгорода, головував у вищому суді, брав участь у вирішенні найважливіших питань міста.

У Києві в 1018 р., за Титмаром Мерзебурзьким, після пожежі 1017 р., залишилось понад 400 церков. Під час пожежі в Києві, зокрема на Різдво Івана Предтечі в 1124 р., згоріло близько 600 храмів. Припустимо, що у столиці східнослов'янської імперії могло бути церков не менше, ніж у Константинополі. Візантійська імперія була основним конкурентом за величчю та впливом для імперії Київської не лише у Центральній та Східній Європі. Але Візантійська держава після 1204 р. занадто занепала і весь православний світ з надією почав споглядати на Київську митрополію та на наше велике князівство (по суті царство). Месіанські погляди на східних слов'ян посиляться після остаточного занепаду грецької держави – через два з половиною століття. Проте, після четвертого хрестового походу на підсвідомому рівні для багатьох східних християн III Римом стає Київ (перший Рим пав від нечестя, бо латинізувався, другий Рим – Константинополь – пав від латинян, навіть більшість святинь, у т.ч. апостольських та інших найдавніших або вкрадено, або знищено католиками). Залишилась одна велика християнська держава – Київська. Вона і є III Римом. Новий Константинополем, Київ, гіпотетично мав більше тисячі святих церков – точніше міг, за нашим припущенням, мати до трьохсот кам'яних і більше тисячі дерев'яних (включаючи малі домові і т.п.).

Було створено потужні культурні осередки. Виникають свої Академія наук і Академія мистецтв (свідчення – тисячі фахівців і чудових храмів). На особливу увагу заслуговує вища школа, а точніше – Академія Ярослава Мудрого, де вчилися діти

європейської еліти: діти англійського короля Едмунда Залізнобокого, угорський королевич Андрій, син норвезького короля Олаф, наступник датського престолу Герман, норвезький конунг Гарольд та інші. Згадаємо шлюби й освіту дітей Ярослава Мудрого та династичні зв'язки династії Рюриковичів. Це була саме Академія, про що свідчить як представницький склад студентів, так і умови (згадаємо бібліотеку василевса Ярослава, князівські приміщення для навчання, митрополію та Софію Київську) та зміст навчання (наприклад, князь Всеволод знав не лише п'ять мов, філософію, богослов'я, придворний етикет, канонічне право, літературу, етику, мистецтва тощо). Перша вітчизняна Академія виникла не пізніше, ніж у 40-х рр. XI ст. Імовірно, Академія Ярослава постала разом зі св. Софією у 1037 р. Є сенс казати і про перший давньоруський Університет, який розташувався у Києво-Печерському монастирю. У Києво-Печерському монастирі існували різні школи. Серед них провідними були: правова (св. Феодосій та Єфрем зі Студійським статутом та ін.), лікарська (Даміан – перший педіатр, Григорій, великий цілитель Іпатій, батько вітчизняної іконописної школи і дерматології Аліпій, цілитель Агапіт та ін.), літописна (історична, до якої входили святі Никон і Нестор, Іван та ін.), бібліотечна (св. Микола Святоша та ін.), іконописна (у цілому образотворча – Аліпій, Григорій і т.д.), архітектурна (учні будівничих братів-греків та ін.), астрономічна (св. Феодосій, Прохор та ін.), педагогічно-філологічна з літературно-просвітницьким напрямом (автори, починаючи з св. Феодосія різних «Слів», «Повчань», нарешті «Патерика») та інші. Обсяг, зміст, вплив та значення знань, умінь та навичок, отриманих у монастирі засвідчують, що його ченці та вихованці були справжніми студентами, а навчальна база з багатьма майстернями, бібліотекою, спеціальними приміщеннями була справжнім Університетом. Були Академії і Університет, але найважливіше – це започаткування нового, аскетичного, щирого, доброзичливого стилю морального життя.

З хрещенням Русі «відбулась зміна ментальної парадигми» [19, с.128]. Християнство «позитивно вплинуло на всі сторони життя давньоруського суспільства» [9, с.4]: «факти можуть свідчити хіба що про повну і безумовну перемогу християнства, оскільки в усіх випадках язичницькі традиції були підпорядковані християнським, а не навпаки» [2, с.256]. Безперечно, «висновок про двоєвір'я в Київській Русі X-XIII ст.» [22, с.106], прийнятий в радянській історіографії (як суміш християнства і поганства), є помилковим: «Трудно уявити людину середньовіччя, яка б вірила одночасно і у християнського Бога, і в язичницьке багатобожжя. Посилання на збереження народних звичаїв, які ідуть з давнини, або наявність язичницьких елементів на пам'ятках

прикладного мистецтва, які поєднуються з християнською символікою, далеко не завжди коректні. По-перше, неможна довести, що виробники і користувачі виробів мистецтва з давніми сюжетами розуміли їх первинне семантичне значення, а, по-друге, речі, де поєднується язичницька і християнська символіка, безумовно, відносились до предметів не двоєвірного кола, а християнського. Справжній ідеологічний їх зміст завжди визначався новою символікою. (...) з плином часу воно («язичницьке минуле» – прим. В.Р.) все більше втрачало релігійно-магічний зміст, переходило у сферу народної культури і побуту (на другому плані позасвідомому і нерелігійному, естетичному і неконсервативному, побутово-християнському сенсі: наступна фраза розшифровує цю думку академіка – прим. В.Р.). Від свідомості у підсвідомість, із області віри в область суевір'я. Якщо б це було не так, якщо б обидві релігійні системи мирно співіснували в свідомості руських людей X-XIII ст., тоді зовсім нереальні були б межрелігійні конфлікти, взаємна боротьба язичницького жрецтва («той, хто «жре», приносе жертви», у т.ч. людські – прим. В.Р.) і православного духівництва, про ще сповіщають літописи і церковні повчання. Об'єктивний аналіз всього комплексу явищ духовної і матеріальної культури Київської Русі переконує, що основою світоглядного і морального розвитку давньоруського суспільства X-XIII ст. було все ж таки православне християнство» [22, с.106]. Д.Лихачов, зазначав, що автор славетного «Слова» — «християнин, старые же дохристианские верования приобрели для него новый поэтический смысл. Он одушевляет природу поэтически, а не религиозно» [13, с.80]. Є версія християнського походження Купали – від купання, занурення при охрещенні. Коляда, Ярило, Купало, Лель, Кострома й інші покровителі землеробства формувались під впливом християнства чи є персоніфікацією свят і обрядів (так, Лель – від християнського «алілуйя») тощо [18, с.207–208]. Перед хрещенням треба очиститись, а купання – це очищення і частина обряду. В уяві навернених це купання поєднувалось з хрещенням, Христом, з воцерковленням.

Яскравим свідченням давньоруської святості є моці давньоруських святих, частина з яких знаходиться у Києво-Печерській лаврі. Святі моці давніх русичів є свідченням благодаті Божої, швидкої християнізації Русі та аскетичного стилю життя. Цікаво, що коли вчені вдавались до перевірки дії мощей, починаючи з пророшення насіння, то «насіння... відрізнялось від контрольних півдвигненою урожайністю (на 15-30%) і прискореним розвитком. Результати хімічних аналізів показали, що... в результаті впливу мощей у рослин прискорюється або уповільнюється ріст, а у людей... відбувається зцілення» [3, с.57]. Т. Решетникова підтвердила, що моці захищають від радіації, а «мироточиві глави», які «істочають миро (масло)» [3, с.54] цілющі й містять, зокрема,

протеїн. Вплив мощей і мира «діє на живі організми на ядерному рівні організації матерії» [З, с.58] і зростає під час молитви з вірою.

Період Київської Русі – це час становлення та розвитку християнської культури у русичів, час зародження, на наше глибоке переконання, першої східнослов'янської імперії. Київська Русь стала величезним за значенням та масштабами царством під проводом Володимира Великого та Ярослава Мудрого й деяких їх нащадків, – зокрема, під проводом Володимира Мономаха.

Джерела та література

1. Брайчевський М. Ю. Ольга і Константинополь / М. Ю. Брайчевський // Южная Русь и Византия : сб. наук. ст. – К., 1991 – С.12–20.
2. Брайчевський М. Ю. Утверждение христианства на Руси / М. Ю. Брайчевський. – К. : Наук. думка, 1989. – 296 с.
3. Воронцова О. А. Київські печери: путівник / О. А. Воронцова – К. : Амадей, 2005. – 192 с.
4. Греков Б. Д. Киевская Русь // Избр. тр. / Б. Д. Греков – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1959. – Т. 2. – 623 с.
5. Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII в.в.): курс лекций / И. Н. Данилевский – М. : Аспект Пресс, 1998. – 399 с.
6. Долгов В. В. Представления об обществе в картине мира населения Древней Руси XI–XIII вв. : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В. В. Долгов. – Ижевск, 2008. – 38 с.
7. История культуры Древней Руси. Домонгольский период : [в 2 т.] / под общ. ред. акад. Б. Д. Грекова, проф. М. Н. Артамонова. Т. 2. Общественный строй и духовная культура / под ред. Н. Н. Воронина, М. А. Тихановой. – М-Л. : Изд-во АН СССР, 1951. – 546 с.
8. Історія культури України в запитаннях і відповідях [Бокань В. А., Голузова Н. Г., Заблоцька Н. П., Кондратюк А. С., Польовий Л. П. та ін.]. – К. : ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. – 112 с.
9. Котляр М. Ф. Шляхи християнства на Русь (легендарні й реальні) / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 2008 – № 5 (482). – С. 4–15.
10. Карташев А.В. Очерки по истории русской церкви. В 2 т. Т. 1. М.: Терра, 1997. — 685 с.
11. Король В.Ю. Втрачене, але не забуте: 3 історії пам'яток церковної архітектури Київщини. – К. : ВЦ «Академія», 2006.
12. Король В.Ю. Історія України : навч. посіб., 2-ге вид., доп. / В. Ю. Король – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 496 с.
13. Лихачев Д.С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. Л. : Худ. лит., 1985. — 351 с.

14. Радзієвський В. О. Православна ритуальна субкультура як домінанта духовності Середньовічної Русі / В. О. Радзієвський // Вісник Держ. академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2011. – № 2. – С. 158—163.

15. Ричка В. М. Церква в соціально-політичній структурі Київської Русі (історико-релігієзнавче дослідження) : дис. ... доктора іст. наук: 09.00.11 / Ричка Володимир Михайлович. – К., 1997. – 378 с.

16. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Рыбаков Б. А. – М.: Наука, 1981. – 607 с.

17. Токарев С. А. Этнография народов СССР / С. А. Токарев – М. : Изд-во МГУ, 1958. – 615 с.

18. Токарев С. А. Религия в истории народов мира / С. А. Токарев – 4-е изд. испр. и доп. – М. : Политиздат, 1986. – 576 с.

19. Толочко А. П. Князь Древней Руси: власть, собственность, идеология / А. П. Толочко – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.

20. Толочко П. П. Володимир Святой. Ярослав Мудрый / П. П. Толочко – К. : АртЕк, 1996 – 216 с. : іл.

21. Толочко П. П. Древнерусская народность. Воображаемая или реальная? / П. П. Толочко – К. : «АДЕФ-Украина», 2010. – 300 с. : ил.

22. Толочко П. П. Київ і Русь : вибр. тв. 1998–2008 / П. П. Толочко – К. : ВД «Академперіодика», 2008. – 348 с.

Аннотація.

Осмысление духовности Средневековья, в частности духовности, – важный вопрос культуры. Культурология как комплексная наука нуждается в теоретическом совершенствовании, в частности в внутреннем структурировании. Ее отдельные составляющие (отдельные вопросы религии и права в контексте культурологии и т.д.) могут быть дополнены новыми направлениями.

Ключевые слова: история, культурология, культура, ритуальность, религия, духовность, право, средние века, Русь.

Annotation

Comprehension of Middle Ages spirituality, in particular rituality, is one of the main issues of culture. Culturology, being a complex science, needs theoretical improvement, particularly in its inner structuring. Separate constituents of culturology (some religious and law issues in the context of culturology, etc.) may be supplemented by new directions.

Key words: history, culturology, culture, subculture, rituality, religion, spirituality, law, Middle Ages, Rus.